

dc_248_11

**A középkor régészete az észak-balkáni térségben
– párhuzamos és összehasonlító vizsgálat –**

Az akadémiai doktori értekezés tézisei

Takács Miklós

Budapest-Érd 2011.

dc_248_11

I. A dolgozat célkitűzése

Dolgozatunk célja: áttekinteni az észak-balkáni térség középkor-régészetét. Összehasonlító elemzésnek vetettük alá a vizsgált térség nyolc államában és egy autonóm tartományában folyó középkor-régészeti kutatásokat, két általunk meghatározott szempont alapján.

Értekezésünkben a következő kérdésfelvetésekre kerestünk választ:

1. a középkor-régészettel szemben támasztott elvárások, és az ezek alapján megfogalmazott célkitűzések.
2. az adatfeldolgozás és adatértelmezés módja

Két kérdésfeltevésünk által arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk az egyes észak-balkáni államok középkor-régészetében kialakított „értelmezési környezetet” és annak hatását egy-egy lelet vagy leletegyüttes feldolgozásának a módjára. Anyaggyűjtésünk során ugyanis szilárd következtetéssé formálódott számukra az, hogy igenis létezik egy olyan sajátos közeg a térség államaiban, amely alapjaiban meghatározza a középkori anyagi kultúra maradványainak az értelmezését.

II. A dolgozat megírásának előzményei

Dolgozatunk megírását egy viszonylag hosszabb anyaggyűjtés, illetve az összegyűjtött adatok rendszerezése és értékelése előzte meg. E munkát két irányban folytattuk. Egyik fő kutatási irányként az észak-balkáni térség országainak középkor-régészeti szakirodalmát olyan súlypontok alapján igyekeztünk megismerni, amelyek magán az adott tudományterületen belül kialakultak. Azaz, a saját közegük számára írott összefoglaló munkák hivatkozásai alapján tekintettük át a monografikus feldolgozásokat és részelemzéseket. Egy további lépésben pedig teljes terjedelmükben igyekeztünk áttekinteni a középkor-régészeti tanulmányokat (is) közlő, észak-balkáni periodikákat, végigolvasva a bennük levő anyagközléseket és elemzéseket.

A kutatás egy másik irányaként viszont saját vizsgálati súlypontokat is kialakítottunk, és ezekhez, mintegy célzottan gyűjtöttük az adatokat. A súlypontok egy része a Vajdaság területén folyó középkor-régészeti kutatások különböző aspektusait érintette, a középkori településtörténet természetföldrajzi sajátosságainak és a Duna szerepének a vizsgálatától kezdve, az avar kori és 10-11. századi lelőhely-kataszter összeállításán át, Újvidék és környékének, javaközépkori településtörténetének a rekonstrukciójáig. Elemeztünk továbbá néhány olyan témát, amelyek mind túlmutatnak a 20. századi, „nemzetállami” keretek közé szorított, középkor-régészeti kutatásokon. Így újravizsgáltuk a 11-11. századi temetőiben feltűnő, ún. orans kéztartás balkáni hátterét, és elemeztük a balkáni vlachokra utaló régészeti hagyatékat, pontosabban az e hagyatéokra vonatkozó kérdésfelvetések hiányának okait. Az önálló szempontú vizsgálatok egy további súlypontját a Balkán északi résznek igen változatos, és sajnos csak igen kis mértékben fennmaradt középkori építészeti hagyatéka jelentette, a köznépi lakóépítészettől, a monumentális építészetig. Természetesen a régészetileg elemezhető, és Kárpát-medencei vonatkozásokkal is rendelkező kérdésfelvetések megválaszolását helyeztük előtérbe: a Szerémségben megtelepedett ciszterciektől kezdve, a középkori Magyarországról Szerbiába kötözött százszok templomépítészetén, és a 11. századi magyarországi épületeken felbukkanó, ún. palmettás kőornamentika dalmáciai kapcsolatainak a feltárásán át, a közép-bizánci építészetre jellemző térszerkezetek magyarországi felbukkanásának, és a balkáni területek közvetítő szerepének a vizsgálatáig jutva.

Az észak-balkáni államok középkor-régészetéről összegyűjtött és rendszerezett adatok egy részét már különböző, tudománytörténeti jellegű tanulmányokban is értékeltük. Áttekintését írtunk a vajdasági középkor-régészet egyik, számunkra különösen érdekesnek tűnő szakaszáról. Két további munkánkban a Balkán északi részének középkor-régészeti szakirodalmában igyekeztünk utat mutatni, különös tekintettel olyan kollégákra, akik a helyi nyelveket nem olvassák, így – a ténylegesen kissé kaotikus helyzet miatt – egy-egy adott résztémában sem tudnak tisztán látni. Végzetül pedig a nemzetépítés fogalmának a régészeti vetületeit igyekeztünk összefoglalni, kiemelve azokat a tényezőket, amelyek egy-egy helyi, nemzetállamiként felfogott közegben, alapvető módon befolyásolják a véleményalkotás módját.

III. Az elemzés eredményei

Az összehasonlító elemzés két szempontjára, államok szerinti bontásban adott válaszaink ismertetése előtt részletesen áttekintettük a vizsgált térség földrajzi kiterjedését, valamint középkori és újkori történetét. Az első kitérőt annak okán kellett tennünk, hogy a történeti és a régészeti szakirodalomban elég nagy eltérések mutatkoznak a Balkán-félsziget, illetve az Észak-Balkán kiterjedésének a meghatározásában. Mendöl Tibor természetföldrajzi megalapozottságú meghatározását vettük alapul kutatási területünk határainak a kijelölése során, azaz északon a Duna-Száva vonalát tekintettük a Balkán-félsziget északi határának. Így is azonban tennünk kellett annyi engedményt a modern államok kiterjedésére alapozó határmegvonásnak, hogy Horvátország északi részét, valamint a Vajdaságot is bevontuk a vizsgálandó területek közé. Kihagytuk viszont Szlovéniát, mert az egy alpi állam, amely csak történetének jugoszláv korszaka révén vált átmenetileg a Balkán részévé.

A második kitérő megtételének okaként pedig arra kell utalnunk, hogy az észak-balkáni térség középkori és újkori története csak látszólag jól ismert. Annak ellenére ugyanis, hogy összefoglalások sora taglalja a vizsgált nagytáj történetét, igen sok a közkeletű félreértés, még jó nevű szakmunkákban is! Továbbá, az összefoglalások egy jelentős része csak az egyik vagy a másik modern állam szempontjait emeli ki. Így egy olyan történeti áttekintést igyekeztünk írni, amely a térség egészére figyel, és valóban alkalmazza az összehasonlító és párhuzamos vizsgálódás nézőpontját.

Párhuzamos vizsgálatra és összehasonlításra törekedtünk a két kérdés megválaszolásához összegyűjtött adatok rendszerezése és vizsgálata során, a válaszadás során megtartva a 20-21. század fordulóján létező politikai kereteket. E tárgyalási mód óhatatlanul is a sokféleség, az egymással párhuzamosan létező, apró részletekből halmazszerűen összeálló, kaotikus összevisszaság képzetét kelti. Így, az egyes fejezetek átolvasása során talán kialakulhat egy hamis látszat a vizsgált térség középkor-régészetének a sokszínűségéről. Akkor kapunk azonban pontos képet az Észak-Balkán középkor-régészetéről, ha felfigyelünk arra, hogy e kaotikus összevisszaság háttérében azonos, vagy legalábbis megtévesztésig hasonló, jórészt külső indítatású és csak kis mértékben magából a kutatásból következő okok rejlenek. Alapvonásaiban ugyanis az észak-balkáni térség összes államának a középkor-régészete rendkívül hasonló elvek szerint működik, még akkor is, ha a megvalósulási formák a lehető legnagyobb sokféleséget mutatják. Így könnyen definiálhatóak az alaptendenciák, különösen akkor, ha a dolgozatunkban használt két alapkérdés: az elvárások és az értelmezés

módja szerint csoportosítjuk mondanivalónkat. Elemzésünk az alábbi következtetések megfogalmazásához vezetett:

1. Elvárások, kutatási célok

Igen nagy, szinte mondhatni szokatlan egység mutatkozik a vizsgált térség egyes államainak a középkor-régészeti kutatásában, az elemzendő kérdések tekintetében. E kérdések túlnyomó többségét ugyanis a régészeten „kívül” fogalmazták meg az adott nemzet papjai, történészei, irodalmárai, stb., az esetek jelentős hányadában még a 19. században, rend szerint még az adott állam önállósulása előtti időkben. Így a középkor-régészet az észak-balkáni térségben a nemzetépítés eszköze, egy etnikailag rendkívül összetett térségben, ahol az 19-20. században megalakuló / újraalakuló államok hatalmi elitje nemzetállami keretek között gondolkodik. Ne felejtjük el: a délkelet-európai térségben a nemzeti fejlődés időben megkésett. Ellentétben Nyugat-Európával, ahol a nemzeti gondolat jórészt a 19. század történetét határozta meg, az észak-balkáni térségben csak a 19. század végén és/vagy a 20. század különböző részeiben tudott önálló eszmerendszerként megfogalmazódni.

Az elvárásokat megteremtő társadalmi réteg, csekély lélekszáma ellenére, elég gyakran tudott kialakítani olyan erős megkötöttséget az egyes észak-balkáni államokban és/vagy nemzeti mozgalmakban, hogy hatására megfordult a régészeti elemzés menete. A feltárt leletek tanulságát kellett a meglevő, axiomatikusnak tartott keretekhez igazítani. Ahelyett, hogy maguk a leletek alapján sikerüljön kialakítani egy értelmezést. E folyamat a formális logika szabályainak nem megfelelő elemzések azon csoportjába sorolható, amikor az adat és a belőle levont következtetés mintegy helyet cserél. Miközben – a *petitio principii*nek nevezett gondolkodási hiba lényegéből következően – az értelmezésre felhasznált, saját közegében axiomatikusnak kikiáltott érv önmagában is oly mértékig gyenge, hogy további bizonyításra szorulna.

Az észak-balkáni államok hatalmi elitjeinek elvárása szerint a régészetnek a „régí dicsőség” alátámasztásához kellett érveket szolgáltatnia. Az egyes észak-balkáni, nemzetek elitjének romantikus történelemszemlélete ugyanis a folyamatos hősi küzdelem keretei között igyekezett értelmezni önnön történelmét, még az 1945 utáni, pártállami időkben is. Miközben az adott térség középkori és koraújkorai történetére éppen az volt a jellemző, hogy a szomszédság nagyobb államai – a 19 század elejéig-közepéig – többé-kevésbé sikeresen uralták az észak-balkáni térséget, birodalmi eszközökkel. Így a középkor egésze folyamán az egyes formálódó balkáni népek hatalmi elitjei – nota bene: még az e tekintetben legsikeresebb bolgárok is – csak rövidebb-hosszabb ideig tudtak kilépni a szomszéd államok árnyékából,

lett legyen szó akár a Bizánci, akár pedig az őt felváltó Oszmán–Török Birodalomról, vagy Magyarországról – a térség északnyugati része esetében, vagy pedig, Velencéről – az Adriai-, vagy az Lón-tenger partvidékén.

A szomszéd térségek államainak az erejével magyarázható a térség országaira jellemző történeti-területi diszkontinuitás is. Az tehát, hogy az újkori nemzetállamok középkori előzményei általában nem ugyanazokra a területekre terjedtek ki, mint az 1878 és 2008 között alapított / újraalapított utódaik. A történeti-területi diszkontinuitás ténye teszi igazán nehezen érthetővé azt, miért gondolkodnak egy-egy észak-balkáni ország régészei újkori államuk megszabta keretek között, visszavetítve az 1919-ben meghúzott határokat egy-egy tárgytypus és/vagy régészeti jelenség vizsgálata során. Miközben az Észak-Balkán történeti földrajza azt bizonyítja, hogy térségünkben még feltételesen sem használható az *ad hoc territorialitás*nak Szarka László által meghatározott elve, azaz az adott állam középkori előzményének az 1919 utáni határok közé vetített vizsgálata. Így is azonban: az *ad hoc territorialitás* a térség államaiban művelt középkor-régészet egyik legstabilabb téves beidegződése.

Az észak-balkáni térség államaiban folytatott középkor-régészeti kutatásokat befolyásolta az adott térség turbulens, 20. századi története is. Hiszen Európának nincs még egy olyan szeglete, ahol a 20. században oly dinamikusan változtak volna az állami keretek, mint Délkelet-Európában. Ez azonban nem módosította oly mértékben a középkor-régészettel szembeni elvárások rendszerét, ahogyan ezt elvárnánk. Csak Koszovó, Macedónia és – részben – a Vajdaság esetében tapasztalható egy-egy radikális váltás 1918-ban, 1941-ben és 1945-ben, és az 1990-es évek elején, ahogyan az adott országban / tartományban megváltoztak az államhatalmi keretek. Más esetekben viszont az biztosította az elvárások kontinuitását, hogy az egyes, alakulófélben levő államok hatalmi elitjei már az önálló államiság kivívása előtt, jórészt tehát már a 19. században létrejöttek, és céljaikat megfogalmazták.

Nem hozott alapvető átalakulást a célkitűzésekben az sem, hogy 1944-45-ben, az észak-balkáni térség három újjáalakult államában a kommunisták ragadták magukhoz a hatalmat. 1945 után így a középkor-régészetnek is a marxizmus, pontosabban a marxizmus sztálini értelmezése jegyében kellett (volna) ki-, illetve átalakulnia mind Albániában, mind Bulgáriában, mind pedig az egykori Jugoszláviában. Az eredmények ismeretében nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy az esetek többségében csak részleges és/vagy látszólagos eredményeket hozott a középkor-régészet pártállami szinten óhajtott egységesítése, a szovjet értelmezésű „szláv régészet” jegyében. Annak ellenére, hogy e folyamat a térség mindhárom

1945 utáni államában, egységes elvek alapján és nagy erők bevetésével megindult. Érvényes e megállapítás még a szovjethűségét folyamatosan hangsúlyozó Bulgária középkor-régészetére is, ahol az 1960-as évektől ismét az I. bolgár állam rezidenciális központjainak a kutatása került előtérbe. A kötelező „citológia”, azaz a marxista klasszikusok és/vagy helyi pártvezetők idézésén, valamint az apriorisztikus módon alkalmazott szláv etnikai azonosításon túl, a középkor-régészettel szemben ugyanaz maradt az alapelvárás, mint 1944-45 előtt. A „hősi múlt” feltárása által kellett bizonyítani az adott ország jelentőségét, immár a pártállami rend stabilitásának alátámasztása érdekében.

A korábbi és a pártállami idők elvárásai között mutatkozó, nagymértékű hasonlóságon túl azonban számos eltérés is kimutatható, ha az egyes közlemények háttérét részleteiben is megvizsgáljuk. Ilyen esetekben ugyanis azt kell, tapasztaljuk, hogy az adott közlemény pontosan visszatükrözi azt, milyen volt a „léghő”, milyen belső harc dúlt az adott pártállam vezetésében a publikáció megjelenésének a pillanatában. Az albán középkor-régészet szolgáltathatja e vonatkozásban a legtöbb, paradigmaticus értékű példát. A bolgár régészetben szintén számos esetben adatolható egy hasonló irányultságú, bár az albánhoz képest kisebb mértékű megfelelési kényszer. De az 1945 utáni, Bosznia-hercegovinai, horvátországi, koszovói, macedóniai, montenegrói, szerbiai vagy vajdasági középkor-régészettel szembeni elvárások rendszerét is csak akkor tudjuk megérteni, ha pontosan ismerjük a titói Jugoszlávia párturalmi rendszerében lejátszódó átalakulásokat, hatalmi harcokat.

Az elmondottak alapján egyértelmű a következtetés: a délkelet-európai országok középkor-régészetében lépten-nyomon kimutatható, „külső” elvárások, és az ezekre válaszként kialakult megfelelési kényszer mértéke jelentős mértékben meghaladja az egykori keleti blokkhoz tartozó, kelet-közép-európai országok: Lengyelország, a néhai Csehszlovákia vagy Magyarország humán tudományában szintén kimutatható befolyás mértékét. Külön kiemelendő, hogy érvényes e tétel a titói Jugoszlávia egyes tagköztársaságainak a középkor-régészetére is. A titói Jugoszlávia politikai rendszerének Nyugat-Európában olyannyira gyakran hangoztatott, „liberális” vonásai ellenére is.

Dolgozatunkban részletesen kitértünk azokra, csak egy-egy észak-balkáni államra jellemző sajátosságokra is, amelyek mintegy helyi színezetet adnak a fentebb ismertetett, általános jellegzetességeknek.

Albániában az 1945 után végső formába öntött nemzeti narratíva, a helyhez kötött illír-albán kontinuitás tétele jelenti a középkor-régészet legfontosabb, sőt mondhatni egyetlen igazodási pontját. E célkitűzés pozitív megfogalmazásban a koraközépkori sírmezők arbër (értsd: óalbán) értelmezését jelenti. Negatív szinten pedig mindazon nézetek elutasítását,

amelyek a Koman-kultúrának elnevezett temetők etnikai hátterét más szempontrendszer alapján, más végeredménnyel értékelik. E nézetrendszer oly mértékig meghatározza az albán középkor-régészetet, hogy a helyi régészek körében – egyetlen kutatónő meg nem jelentetett(!) doktori értekezése kivételével – nem mutatható ki érdeklődés az észak-balkáni térség legjelentősebb koraközépkori lelete, a vrapi kincs iránt.

Bosznia-Hercegovina esetében három, egymással versengő nacionalizmus igyekezett meghatározni a középkor-régészet célkitűzéseit, oly módon, hogy közülük mindvégig az adott országot szellemi síkon integrálni igyekvő bosnyák nemzeti gondolat bizonyult a legerősebbnek. Mivel Bosznia-Hercegovina mindhárom nemzeti gondolata a stećak-sírkövekben igyekezett önnön középkori előzményét felfedezni, e sírkövek értelmezése vált a Bosznia-hercegovinai középkor-régészet legfontosabb feladatává.

Bulgáriában az ország dicső középkori múltja, a két középkori bolgár állam hagyatékának a feltárása lett a középkor-régészettel szemben támasztott legfontosabb elvárás. Mivel a legfontosabb régészeti feltárások a két állam egykori rezidenciának a területén folytak és folynak, a bolgár-középkor régészetre egy sajátos rezidenciális optika lett jellemző – legalábbis a célok szintjén.

Horvátországban pozitív, illetve negatív célkitűzések köré csoportosíthatók a helyi humánértelmisség által megfogalmazott elvárások. Pozitív célként az önálló, azaz 1102 előtti horvát állam anyagi kultúrájának a megismerése fogalmazódott meg. Negatív célként pedig egy védekező-elutasító álláspont kialakítása mindazon értelmezésekkel szemben, amelyek az óhorvátnak meghatározott sírleletek, templomok, kőfaragványok horvát jellegét megkérdőjelezik.

Koszovó/Kosova földjéért a szerb és az albán nemzeti mozgalom küzdött és küzd, nemcsak fegyverrel, hanem a szellem eszközével is. A szerb nemzeti mozgalom a térség középkori hagyatékára, az albán pedig a vaskori sírok és telepek leleteire koncentrál. Ezen alapállásnak megfelelően a szerb nemzeti mozgalom szokott elvárásokat megfogalmazni a középkor-régészettel szemben, a belső használatra szánt, hangzatos 'Koszovó a szerbség bölcsője' – tétel adatokkal történő alátámasztása érdekében. Koszovó/Kosova 2008-as függetlenedése nem hozhatott változást az elvárások kijelölésében. A szerb fél még reménytelenebbül ragaszkodik a területi igényét alátámasztó történeti-régészeti narratívához, a felnövekvő albán hatalom pedig egyre erőteljesebben lép fel „megrendelőként” a vaskori kutatásokban.

Macedónia a vizsgált térség egy olyan országa, ahol több mint egy évszázadon át a szomszédos népek: a bolgár, a görög, illetve a szerb humánértelmisség fogalmazta meg a

régészeti kutatással szembeni elvárásokat, az adott ország területének könnyebb bekebelezése érdekében. Amikor pedig, az 1945 utáni évtizedekben a pártállam helyi exponensei is szóhoz jutottak a célok megfogalmazásában, az önálló macedón etnikum létezésének meggyőződéses híveiként nem tehettek mást, mint azt, hogy a titói Jugoszláviában a hivatalos ideológia központi elemévé tett, Sámuel-féle, tiszavirág életű állam kutatását követeljék meg, a szintén jórészt 1945 utáni intézményhálózat régészeitől.

Montenegróban még csak minimális mértékben fogalmazódtak meg önálló elvárások a középkor-régészettel szemben. A szerb nemzeti mozgalom által kialakított kérdésfelvetések érvényesülnek, az ezredforduló utáni évtizedben is

Szerbia esetében a középkor-régészettel szemben támasztott elvárások többsége a szerb nemzeti mozgalom 19. század közepére megfogalmazott programjából vezethető le. Mivel e program a „szerb földek” egyesítését irányozta elő, a régészetnek is ahhoz kellett adatokat szolgáltatnia, hogy déli irányban a szerbség épített öröksége miatt követelheti magának Dušan cár egykori birodalmának a területét, északon pedig ősfoglalói minősége miatt. A szerb középkor-régészet vitalitását jelzi, hogy e két cél mellett számos további is megfogalmazódhatott, miközben a helyi szakmai közeg egészen az utóbbi évtizedekig a római kor végét tartotta a „valódi régészet” felső határának.

A **Vajdaság** esetében is több nemzeti mozgalom küzdött az adott térség középkori épített és tárgyi hagyatékáért. Az 1867 és 1918 közötti időkben a helyi, a budapesti és a zágrábi humanértelmiség fogalmazott meg elvárásokat a bácskai, bánági, illetve szerémségi, születőfélben levő középkor-régészetnek. E célok, bár a három földrajzi táj többnemzetiségű jellegét is kifejezték, mégis alapvető módon visszatükrözték a korabeli Magyarország, illetve Horvátország közgondolkodásának történeti narratíváit, így – szinte szükségszerűen – ki kellett váltaniuk a korabeli Délmagyarországon honos szerb értelmiség rosszallását. Annak következtében, hogy e célok nem voltak egyeztethetőek a szerb nemzeti mozgalom céljaival. Ez utóbbi célok az 1918 végén bekövetkező „impériumváltás” után váltak meghatározóvá a helyi középkor-régészet számára, amikor az új államban a szerbség került államnemzeti szerepbe. Hasonló ismétlődött meg 1944 ősze után, amikor a titói Jugoszlávia egyes délszláv népeinek a humanértelmisége válhatott „megrendelővé”. Egészen az 1960-as évek közepéig, amikortól jórészt megszűnt a pártállami ideológia érdeklődése a középkor-régészeti kérdések iránt. 1987-től két síkon léteznek a középkor-régészettel szembeni célok és elvárások. Egyfelől olyan vágyálmok megfogalmazásaként, amelyek a Vajdaságban az ókor végétől szerb földet szeretnének látni, és egy másik – a realitás talaján mozgó – célrendszerként, amely az adott tájegység valós múltbeli hagyatékát tekinti a kutatás céljának.

Az államnemzeti ideológiákhoz nem vagy csak részben kötődő kutatók és kutatóműhelyek célkitűzései oldják bizonyos mértékig a fentebb vázolt, egymás iránt ellenséges érzelmeket, vagy legalábbis gyanakvást tápláló „szekértáborokból” álló rendszer zártságát. Az észak-balkáni régió kívüli országokban honos kutatók vagy kutatóműhelyek alkotják e kategórián belül a legnépesebb csoportot. Célkitűzéseik csak alig módosultak az elmúlt mintegy másfél évszázad alatt, az észak-balkáni térségben lezajlott számos politikai változás ellenére. Az egyes külföldi kutatóműhelyek az adott észak-balkáni ország egy-egy híressé vált lelőhelyét, az esetek túlnyomó többségében antik romvárosát veszik célkeresztbe. Az ilyen helyszínek feltárását igyekeznek kivitelezni, a saját országukban elfogadott standardeknek megfelelően. A térség régészetének szélesebb, és/vagy a 6-7. századon túlmutató összefüggései e kutatóműhelyeket általában nem szokták érdekelni. Igen gyakori az óvakodás olyan kérdésfeltevésektől, amelyek bármilyen szinten kapcsolódnak az adott ország nemzeti-romantikus történeti narratívájához. Az angolszász országok szakemberei jártak és járnak elől a nemzeti megközelítéseket is potenciálisan hordozó kérdésfeltevések megkerülésében. Az észak-balkáni országok humán tudományossága így sajnos elesik annak a lehetőségétől, hogy a saját közegében axiomatikus érvényűnek tekintett, és a középkori tárgyi hagyaték értelmezésénél is rendszeresen használt, történeti narratívája átessen a külső kritika próbáján. Az észak-balkáni térség iránt érdeklődő, külföldi régészek e vonatkozásban ellentétes álláspontot képviselnek, mint a térségben kutató külföldi történészek és művészettörténészek. E két tudományág berkein belül ugyanis általánosan elterjedt a Balkán középkorához kapcsolódó témák iránti érdeklődés.

2. A középkor-régészeti leletek értelmezési sajátosságai az észak-balkáni térségben

Az elvárások és célkitűzések taglalása során alkalmazott módszerhez hasonlóan a kutatási eredmények taglalása során is előbb az általános tendenciákat vettük számba, és csak utána térünk ki a nyolc állam és egy autonóm terület sajátosságainak a taglalására.

Kellő távolságból szemlélve úgy tűnhet, hogy a középkori lelőhelyek és leletek feldolgozásának a módszertana az észak-balkáni régió egyes országaiban – nagyban és egészében – megegyezik Európa kontinentális részének a régészeti kutatóközpontjaiban alkalmazott módszerekkel és eljárásokkal, különös tekintettel a tipokronológiára, mint ezen eljárásrend legbecsesebb részére. Gyakorlati szinten azonban egy eltérés is tapasztalható. Miután az észak-balkáni térség összes országában a középkor-régészettel szemben még annak megszületése előtt határozott elvárások fogalmazódtak meg, az értelmezésnek is a nemzetépítő célokat kell(ene) szolgálnia. Így az adott régió esetében az egyik legfontosabb

kérdés az, vajon a leletekből kikövetkeztetett értelmezés megelőzi-e magát a leletanyag feldolgozását.

Minden egyes állam középkor-régészetében találni példát olyan esetekre is, amikor az értelmezés magából a leletanyagból következett. De igen nagy számban lehetett regisztrálni az olyan eseteket is, amikor egy eleve adott, axiomatikus értékűnek vélt tételhez igazították a feltárt leletek értelmezését. A leletelemzés két módja az elemzett tárgyak / lelőhelyek korszakbesorolása alapján is megoszlik. A nemzeti narratívából levont szempontokhoz nem kötődő ásatásfeldolgozások túlnyomó többsége a dolgozatunkban vizsgált időszak első részéhez és a monumentális építészetéhez kapcsolódik. Az 5-6. századi romfeltárások esetében egy másik hiányosság okoz gondot.

Az észak-balkáni térség minden államban találni egy-két „nagy”, azaz hosszú évtizedek óta, nagy erővel folytatott, emblematikus feltárást. Ilyen lelőhely Albániában Butrint, Bosznia-Hercegovinában Mogorjelo, Bulgáriában Pliska, Veliki Preslav és Madara, Horvátországban Salona/Solin, Koszovó/Kosova területén Ulpiana/Ulpijana, Macedóniában Stobi és Heraclea Lyncestis, Montenegróban Doclea, Szerbiában Gamzigrad (=Romuliana) és Caričin Grad, a Vajdaságban pedig Sirmium. E feltárási helyszínek közös jellegzetessége, hogy – az egyetlen Bulgária rezidenciális központjai kivételével – mind késő antik korú paloták vagy városok romjait rejtik. A monumentális építészet maradványainak a kibontása igen nagy számú, képzetlen munkás bevetésével szokott e helyszíneken folyni. Mivel a „nagy”, emblematikus lelőhelyek feltárása során a monumentális épületek maradványainak a megelégedése a fő cél, a kőfalak feletti kevert rétegek dokumentálás nélkül szoktak kitermelésre kerülni, bennük a „csak” gödörként, árokként, kemenceként és/vagy paticsfalú lakóépületként jellemezhető, középkori objektumokkal együtt.

A 6-7. század fordulója utáni idők vonatkozásában nemcsak a nemzeti-romantikus narratívák nagymértékű beszűremkedése okoz gondot. Felfedezhető még egy további, negatív előjelű, közös sajátság is. Az, hogy az összes vizsgált államban rend szerint nagyobb megbecsülésnek örvendtek az olyan régészek, akik az axiomatikusnak vált tételekhez igazítják értelmezésüket, azoktól a valódi szakemberektől, akik ténylegesen végig vitt a tipokronológiai elemzés eredményeire alapozzák interpretációjukat.

A 6-7. század fordulója utáni évszázadok esetében az interpretációk a hagyományos, tehát még a 19. század második felében kidolgozott őstörténeti és/vagy honfoglalási elképzelések alátámasztását hivatottak szolgálni. A 12. századdal induló java középkor esetében pedig a saját közegében előzménynek tekintett ország földrajzi kiterjedésének igazolására és/vagy az anyagi kultúrájának a fejlettségére szoktak irányulni a magyarázatok,

különösen olyan esetekben, ha az adott feltárás valamilyen módon hozzáköthető a nemzeti narratívában kitüntetett szerepet játszó, középkori állam hatalmi elitjéhez.

Az eleve eldöntött, azaz nemzeti szinten axiomatikusnak tartott keretek között mozgó értelmezések gyakorisága miatt a vizsgált térség középkor-régészete csak részben tudja teljesíteni legfontosabb feladatát. Azt tehát, hogy új forrásként új adatok, új szempontú megközelítések kidolgozására adjon lehetőséget.

A közös jellegzetességek után lássuk ez esetben is az egy-egy észak-balkáni állam középkor-régészetének a leletinterpretációs gyakorlatát, a sajátos vonásokat néhány rövid mondatba összefoglalva.

Albániában csak a külföldi szervezésű régészeti feltárások tudtak mentesek maradni a nemzeti narratíva befolyásától, azok is csak olyan esetekben, ha a régészeti expedíció megszervezésében és kivitelezésében nem vettek részt helyi szakemberek. Ezzel szemben az 1945 utáni években kialakuló albán középkor-régészet mindvégig megmaradt a nemzeti narratíva által kialakított elvárások és célkitűzések hű kiszolgálójának, mind a kutatási témák kiválasztása, mind pedig az elemzés módja tekintetében. Az albániai középkor-régészetnek a dolgozatban vázolt mértékű függősége mindenképp negatív előjellel kezelendő. Még akkor is, ha tiszteltettel elismerjük: nagyon nagy teljesítmény volt egy, a vizsgált régió átlagához képest is igen fejletlen infrastruktúrájú országban, hat évtized alatt, ilyen mennyiségű régészeti szakmunkát kivitelezni.

Bosznia-Hercegovinában tiszteletet parancsoló mértékben volt fejlett a középkor-régészet, sajnos azonban nem a 19. század vége óta eltelt, mintegy 140 évnyi időtartam minden részében, hanem csak az 1878 és 1918, illetve az 1945 és 1991 közötti időkben. A Bosznia-hercegovinai középkor-régészet oly módon tudott megfelelni a három eltérő nemzeti narratívában gondolkodó, helyi humánértelmisség által támasztott elvárásoknak, hogy az ú. n. stećak-kérdésen túl feldolgozta az ország 4-15. századi, régészeti hagyatékának szinte minden elemét. Csak a török-kor maradt ki. Ennek tárgyi leleteit a helyi felfogás már a néprajz részeként szokta tárgyalni. A tiszteletre méltó teljesítményt csak egy tény árnyékolja be. Az nevezetesen, hogy tudományágunk csak részben tudott újjáéledni az 1992 és 1995 közötti etnikai háborút követő években.

Bulgária esetében is tiszteletet parancsol a középkor-régészet fejlettsége. Bár a helyi humánértelmisség a két középkori bolgár állam uralkodói központjainak a feltárását tekintette elsődleges célnak, a dicső múlttól szóló eszmefuttatások alátámasztása érdekében, a bolgár középkor iránt érdeklődő régészek mégis elemzik a 4-17. századi tárgyi hagyaték minden szegmensét. A bolgár középkor-régészet rendelkezik tehát az észak-balkáni térségben a

legteljesebb kutatási spektrummal, és egészen az 1960-as évekig a feldolgozás módja is itt volt a legfejlettebb. E teljesítményen sajnos sokat rontott az 1960-as évek elejétől elterjedő lakonikus elemzési és közlési mód. Az is igaz azonban, hogy e hiányosságot a bolgár régészek 1991 után fokozatosan fel tudták számolni.

Horvátországban is tiszteletet parancsolóan fejlett a középkor-régészet, de csak egyes szegmenseiben. A horvát középkor-régészet ugyanis a helyi nemzeti mozgalom azon elvárásának megfelelően alakult ki, hogy adatokat kell gyűjteni az 1102-ig önálló államként létező Horvát Királyságról, és e feladatát – észak-balkáni mércével mérve – jó szinten sikerült is teljesíteni, alkalmazva a német nyelvterület régészeti kutatásaiban elterjedt tipokronológiai elemzési módot. Az is tény továbbá, hogy a horvát középkor-régészet önálló véleményt tudott kialakítani például a horvát etnogenezis talán legfontosabb történéséről, a bevándorlás idejéről és jellegéről. Negatívumként viszont azt is meg kell említeni, hogy a horvát középkor-régészetben csak az 1990-es években ébredt érdeklődés olyan kutatási témák iránt, amelyek nem kapcsolódnak szorosan a nemzeti narratívához, így a telepfeltárások is csak több évtizedes késéssel indultak meg.

Koszovó/Kosova középkor-régészete az egyik típuspéldája a vizsgált régióban annak, hogyan lehetett tudományágunkat a nemzeti narratíva alátámasztására felhasználni. Mivel a szerb nemzeti gondolat hívei szoktak a középkorra hivatkozni területi igényeik alátámasztása érdekében, illetve – 1912 és 1999 között – a megszerzett terület megtartását célzó érveléseik során, a térség középkor-régészetét is szerb, sőt egészen konkrétan belgrádi kutatók elemezték. Az esetek többségében oly módon, hogy eredményeik tökéletesen megfeleljenek a szerb nemzeti narratívának. A kutatás ilyen állapotában bír különös fontossággal az, hogy létezett néhány feltárási helyszín és elemzési téma, ahol a nemzeti narratívának nem kellett ennyire megfelelni. A térség egyetlen késő antik – korai bizánci városában lelt régiségek tartoznak e körbe.

Macedónia a vizsgált térség másik olyan országa, ahol 1945 után néhány rövid évtized alatt sikerült önálló tudományágként megalapítani a középkor-régészetet, nemcsak a feltárási infrastruktúra, hanem az elemzés szintjén is. Történt ez annak árán, hogy egészen az 1960-as évek közepéig a Belgrádban folyt nemcsak a célok kijelölése, hanem az eredmények feldolgozása is. Valamint annak az árán is, hogy az önállósodó macedón középkor-régészet egy túlfeszített történeti interpretáció, a Sámuel-féle, tiszavirág-életű állam macedón értelmezésének a hajszolása révén tudta kialakítani önálló álláspontjait. Sajnos úgy tűnik, ezen az alapálláson Macedónia 1991-es függetlenedése sem tudott változtatni. Mert az

önállósodott macedón állam kulturális kormányzata részéről ugyanolyan célok és elvárások fogalmazódnak meg, mint amilyeneket a titói Jugoszlávia pártállami hatásai hangoztattak.

Montenegró a vizsgált térség olyan országa, ahol a középkor-régészet máig egy sajátos, félig megszületett állapotban létezik. A kutatások túlnyomó többségét belgrádi intézmények szakemberei végzik, és az eredmények feldolgozása is Belgrádban folyik, a szerbiai standardeknek megfelelően.

Szerbia középkor-régészete jelenti a vizsgált térségben azt a pontot, amelyről a legnehezebb röviden nyilatkozni. Tény ugyanis egyfelől az, hogy a szerb középkor-régészet számos, irigylésre méltó teljesítménnyel dicsekedhet, másfelől viszont a hiányosságok mértéke is szokatlanul nagy. Szerbia esetében az is nehezzé teszi az egységes szempontú megítélést, hogy középkor-régészete több, értékrendjében igen nagy mértékben eltérő részre szakadt szét. Annak következtében, hogy a Slobodan Milošević 1987-es hatalomátvétele felszínre hozott egy olyan, nemzeti szempontból szélsőségesen elfogult kutatói kört, amely – kombattáns megnyilatkozásaival – a kommunikációt is a minimális szintre fejlesztette vissza. A nemzeti szempontból nem vagy csak kevésbé elfogult kutatók esetében pedig nem a harcias megnyilatkozásokra adott válasz higgadtsága és/vagy alkalmankénti elmaradása jelenti a legnagyobb hiányosságot. Hanem az, hogy csak két-három évtizede sikerült túlhaladni azt a nézetet, amely szerint a római kor vége lenne a „valódi” régészet felső határa. Így az elfogulatlan szerzők munkáiban is igen nagy egyenetlenségek találhatók az egyes korszakok és kutatási témák elemzési színvonala között.

A **Vajdaság** középkor-régészete egy olyan, halmazszerű képződmény, ahol a feldolgozás módjáról sem lehet anélkül nyilatkozni, hogy figyelembe ne vennénk: egy-egy megnyilatkozás pontosan melyik korszakban született. Az 1918 előtti évtizedekben a leendő Vajdaság területének a többsége Magyarországhoz, egy régiója pedig Horvátországhoz tartozott. A középkori leletfeldolgozások e két állam régészetének a standardjeihez illeszkedtek. Az 1918 utáni évtizedekben a Vajdaság mindhárom régiója az Sz. H. Sz. Királyság (1929-től Jugoszlávia) része lett, ami a középkor-régészet nagymértékű visszafejlődését eredményezte. E helyzeten sajnos az sem tudott lényeges módon változtatni, hogy a Bácska és a Bánát 1941- és 1944 között visszakerült Magyarországhoz. A középkor-régészeti kutatás csak az 1940-es évek második felében kapott ismét erőre. Az 1960-as évek elejéig a pánszláv és az „őszerb” szemlélet volt a meghatározó. Az 1960-as évek közepétől viszont minimálisra csökkent a pártállami kultúrpolitika által támasztott elvárások mértéke. Így a viszonylag szabadabb légkörben a kutatás is ki tudott teljesedni, a folyamatos pénzhiány ellenére is. 1987-től egy újabb rossz korszak következett, amikor a miloševići ideológia a

vajdasági szerb régészek körében is talált magának híveket, akik kombattáns megnyilatkozásaikkal jelentősen rontották a kutatás légkörét. A Vajdaság középkor-régészetének másfél évszázados történetében tehát alig néhány olyan évtized volt 1918 előtt vagy 1966 és 1987 között, amikor nem a kultúrpolitika „megrendeléseit” kellett teljesíteni. Az ekkor született eredmények közül viszont számos bizonyult tartósnak, lett légyen szó akár az avar-kori, akár a 10-11. századi temetők kutatásáról, akár a középkori telepfeltárásokról, akár pedig a regionális településhálózat-rekonstrukciókról. A helyi régészek e két korszakban jelentős előrehaladást tettek a régió legnagyobb talányának kikiáltott „Római sáncok” keltezésében és értelmezésében is.

Az államnemzeti ideológiákhoz nem vagy csak részben kötődő kutatók és kutatóműhelyek feltáró és leletelemző tevékenységét akkor lehet pontosan értékelni, ha ismerjük az egyes munkálatok elvégzésének előfeltételeit. Dolgozatunkban expedíciós kutatási keretnek neveztük el azt az eljárásrendet, amelynek során a külföldi kutatóhelyek oly módon tárnak fel egy-egy adott lelőhelyet – általában késő antik romvárost –, hogy a helyi régészeti infrastruktúrával egyáltalán nem számolnak. A teljesítménykényszer és az olcsó munkaerő miatt az ilyen helyszínek kibontása sok képzetlen segédmunkás bevonásával szokott folyni, csak a kőfalak maradványaira figyelve. Ilyen feltárások nemcsak az 1945 előtti időszakban folytak, Albániában e feltárási mód a pártállami időkben is fennmaradt, sőt 1991 után új erőre is kapott, az egyébként is hiányos régészeti infrastruktúra számos elemének a teljes vagy részleges megszűnése miatt. Az angolszász országok kutatóműhelyei járnak élen az albániai kutatási infrastruktúra meg-, illetve újraszervezésében. A külföldi régészeti kutatóműhelyek elemzőtevékenysége az egész észak-balkáni térségben két közös és alapvető jellegzetességgel bír. A feltárt helyszínek feldolgozása igen nagy alapossággal szokott megtörténni az észak-balkáninál általában magasabb szakmai standardek alapján. Másfelől azonban az is rendszeresen kimutatható, hogy az elemzés során első sorban az adott helyszín távolabbi kapcsolatait szokás felmérni. Jóval kevésbé szokás azzal foglalkozni, milyen jelentőséggel bírt a feltárt lelőhely szűkebb környezete számára. Az sem szokott nagyobb érdeklődést kiváltani, mi lehetett az adott helyszín szerepe a 6-7. század fordulójára, az antik település megszűnése utáni időkben.

A vázolt helyzet következtében állhatott elő, hogy a 6-7. század fordulójára utáni idők vonatkozásában csak egyetlen egy kutatási témában: a vrapai kincs ornamentikájára értelmezésében alakulhatott ki valóban nemzetközi szintű, és valódi – tehát nem a nemzeti romantikus álláspontokat unalomig ismétlő – eszmecsere. Egy olyan diskurzus, amelyben nemcsak bolgár vagy szerb, hanem német, osztrák, illetve magyar régészek is részt vesznek.

A vrapi kincs értelmezéséről folyó vita „tétje” pedig a Kárpát-medence népvándorlás-kori régészete szempontjából is igen nagy. A kezdetben csak óvatosan, mára már teljes határozottsággal megfogalmazott kérdés az avar kori ötvösség eredetét, a bizánci komponens erősségét érinti. Miközben a vrapi kincsen leírt ornamentika 1982-től mintegy kibővült az igen kétséges provenienciájú ersekői kincs övvereteit díszítő levélmotívumokkal, és az ezekhez igencsak hasonlatos, északkelet-bulgáriai lelőhelyű, sajnos szintén jórészt bizonytalan eredetű övtartozékokkal.

IV. A dolgozat szerzőjének az adott tárgykörben, korábban megjelentetett dolgozatai

Sächsische Bergleute im mittelalterlichen Serbien und die "sächsische Kirche" von Novo Brdo. Südost-Forschungen 50(1991) 31--60.

A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7-9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. In: A népvándorláskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások. Szerk.: Lőrinczy Gábor. MFMÉ 1984/85,2. Szeged 1991. 503-528.

Ornamentale Beziehungen zwischen der Steinmetzkunst von Ungarn, und Dalmatien im XI. Jahrhundert. In: Hortus Artium Medievalium. Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages 3(1997) 165-178.

Népvándorláskor-kutatások Kis-Jugoszláviában, az 1990-es években. In: Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak 10. konferenciája. Szerk.: Bende - Lőrinczy G. - Szalontai Cs. Szeged 2000, 393-414.

Az észak-adriai térség és Magyarország 11-12. századi, korinthizáló oszlopfőinek a levélornamentikája. Összehasonlító elemzés. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk.: Kollár T. Szeged 2000. 523-557.

Einige Aspekten der Siedlungsgeschichte des südlichen Drittels des Donau-Theiß Zwischenstromlandes von der awarischen Landnahme bis zum Ende des 11. Jahrhunderts. ActaArchHung 51(1999/2000) 457-472.

Az újvidéki táj középkori településtörténete és műemlékei. In: A honfoglalástól Mohácsig. Milleniumi visszapillantás a délvidéki magyar kultúra első félezredére. Szerk. Bosnyák István. Művelődés és helytörténet [sor.] 9. Újvidék 2002, 45-79.

A balkáni vlachok kutatásának régészeti vetülete. In: Genesia. Tanulmányok Bollók János tiszteletére. Szerk.: Horváth László – Laczkó Krisztina et alii. Bp. 2004, 239-289.

A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében. In: Korall, társadalomtörténeti folyóirat 24 – 25, 7(2006) július, 163-202.

Egy vitatott kéztartásról. In: „... a halál árnyékának völgyében járok.” A középkori templom körüli temetők feltárása. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Bp. 2005, 85-101.

A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között. In: Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára. Studia Caroliensia. A Károli Gáspár Református Egyetem szakfolyóirata 2006. 3 – 4. 147-179.

Die Rolle der Donau im Leben der Südlichen Region des Karpatenbeckens im Mittelalter. Varia Archaeologica Hungarica, Budapest [megjelenés előtt].

Byzantinische oder byzantinisierende Raumstrukturen in der kirchlichen Architektur von Ungarn des 11. Harhunderts. Vergleichende Analyse aufgrund von balkanischen Parallelen. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz [megjelenés előtt].